

Aida Ličina Ramić

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

licinaida@gmail.com

Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba

Sažetak

Pisati i istraživati o gradovima u socijalističkoj Jugoslaviji, pored obrade postojeće literature i izvora zahtjeva multidisciplinarni pristup i komparativni metod. Potrebno je prikupiti rezultate i istraživanja različitih naučnih disciplina te istovremeno svoja naučna dostignuća komparirati sa drugim sličnim istraživanjima. Zbog opširnosti teme za ovu priliku izdvojili smo i prezentirali naučne radove o tri grada Jugoslavije koji su bili republički centri – Beograd (savezni centar), Sarajevo i Zagreb. Prve naučne studije o gradovima ponudili su arhitekti, urbanisti, sociolozi, ekonomisti i slično. Historiografski radovi zabilježeni su početkom 1970-ih godina, a dio njih je imao naučno-publicističku svrhu. Mnoge studije čije pisanje je pokrenuto još u socijalizmu najčešće su podržavane od strane društveno-političkih organizacija. Tek posljednjih decenija historiografska produkcija o ovim gradovima se znatno umnožila te se i spektar istraživačkih tema proširio. Ipak, naučnici su i dalje najčešće fokusirani na razdoblje ranog socijalizma, najdalje do konca 1970-ih godina, a tek poneka studija obrađuje i period do 1990-ih godina. Potrebno je više historiografskih sinteza socijalističkog razdoblja za gradove, uz komparativne studije i istraživanja gradova u Jugoslaviji ali i drugim socijalističkim zemljama pa i šire.

Ključne riječi: historiografija, grad, Jugoslavija, Beograd, Sarajevo, Zagreb, urbana historija

Od nastanka prvih gradskih zajednica i formiranja gradova rađaju se ideje za njihovim istraživanjem, bilježenjem njihova nastanka, razvoja a ponekad i nestanka. Tek sa snažnijim zamahom industrijske revolucije funkcija i oblik gradova postepeno se mijenjala, a uporedo s tim i interes za njihovim istraživanjem. Termin *urbanizacija* kao „proces koji se vezuju za gradska naselja“ prvi put je upotrijebio španski arhitekta Idefonso Cerde (Serde) 1867. godine u svojoj knjizi *Teoria de l'urbanizacion* kako bi označio novu disciplinu, nauku o prostornoj organizaciji gradova. Nakon toga započela su i produbila se istraživanja o ovoj problematici.

Istraživati i razmišljati o gradu je kompleksan posao jer je neophodno obuhvatiti različite segmente njegovog razvoja, posebno ako se istraživač opredijeli za naučnu definiciju urbanizacije koja podrazumijeva praćenje razvoja grada i to ne samo njegovog fizičkog izgleda, već društvene strukture, kulture i načina života, imajući pri tome u vidu i posebne društveno-političke prilike nekog područja. U skladu s vlastitim naučno-istraživačkim afinitetima odlučila sam se da prezentiram historiografsku literaturu o gradovima u socijalističkoj Jugoslaviji, konkretnije zbog opširnosti teme, opredijelila sam se za primjer tri grada, republička centra Beograd (savezni centar), Sarajevo i Zagreb.

Istraživanje gradova u socijalističkoj Jugoslaviji ili uopće, za jednog historičara podrazumijevalo bi pored arhivskih istraživanja i pregleda postojećih historiografskih dostignuća, i *multidisciplinarni pristup* odnosno korištenje rezultata različitih naučnih disciplina kao i *komparativni metod*, upoređivanja s drugim sličnim temama, na primjer, upoređivanje prilika u Sarajevu s onima u Beogradu ili Zagrebu i slično. Na tragu tog razmišljanja napravila sam analizu literature o urbanizaciji i njezinim direktnim i indirektnim posljedicama koje se manifestuju u gradskoj sredini u socijalističkom razdoblju.

Poslije Drugog svjetskog rata na prostoru novoformirane državne zajednice nastupio je period modernizacije društva, u smislu ubrzane urbanizacije i industrijalizacije. Većina gradova, a posebno glavni gradovi republika, zabilježili su najveći stepen urbanizacije u svojoj historiji koji se ogledao ne samo u fizičkom širenju gradova već i kroz povećanje broja stanovnika, koje je u nekim slučajevima išlo i do 2 ili čak 3 puta više u odnosu na prošlo razdoblje. Prema popisima stanovništva iz 1948. u odnosu na 1991. godinu Zagreb se uvećao dvostruko, broj stanovnika porastao je sa 339.923 na 721.136, Beograd za dva i po puta, odnosno broj stanovnika je porastao sa 634.003 na 1.602.226, a Sarajevo čak za tri puta, broj stanovnika je

porastao sa 179.701 na 525.980 za navedeno razdoblje. Ove, tek ugrubo skicirane promjene, ali i brojne druge podstakle su naučnike različitih usmjerenja na istraživanje ovih tema, što je doprinijelo korištenju širokog spektra istraživačkih metoda. Upravo zbog toga literatura o gradovima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije je obimna i kroz nju možemo pratiti različite pristupe ovoj problematici.

Naša namjera nije da pružimo apsolutan pregled naučne produkcije o zadatoj temi, već da analizom pokušamo ukazati na neke od glavnih karakteristika postojeće literature, koja će, uostalom, biti predstavljena u bibliografiji (selektivnoj) priloženoj na kraju ovog rada.

Najveći broj radova koji prati urbanizaciju gradova, i s njom u vezi bitne promjene, produciran je u posljednje tri decenije, premda nije zanemariv i broj onih iz ranijeg razdoblja. Prvi naučni radovi o gradovima koji su nastajali u periodu druge polovice 1950-ih i tijekom 1960-ih godina doticali su se pitanja vezanih uz urbanizacijske procese u gradovima, najčešće porast broja stanovnika, stambene politike, nedostatak stambenog prostora, i uopće urbanističkog razvoja grada, planiranje njegovog razvoja i slično. Naučni rezultati su ponuđeni u obliku kraćih radova, što je bilo posve logično s obzirom na kratko vremensko razdoblje koje se moglo istraživati. Jedan dio naučnih rezultata predstavljen je u sklopu širih studija. Takva je, na primjer, ekonomsko-historijska analiza stambene izgradnje u Zagrebu koju je uradio Tomislav Timet i objavio 1961. godine. U okviru ove studije na nekih 35 stranica autor je predstavio pregled razvoja stambene izgradnje u Zagrebu tokom 1946-1954. godine (Timet 1961: 190-225). Pored ove studije prvi radovi o temama iz prošlosti Beograda i Zagreba ranog socijalizma objavljeni su, između ostalog, i u *Godišnjaku grada Beograda* (Stojanović 1954; Stojanović 1955; Radojković 1958) i zborniku radova pod nazivom *Iz starog i novog Zagreba*. Broj radova koji su se ticali socijalističkog razdoblja bio je siromašan. Tako, na primjer, u zborniku *Iz starog i novog Zagreba* koji je izlazio kroz tri decenije u ukupno šest brojeva, objavljena su tek četiri rada koja problematiziraju pitanja iz perioda poslije Drugog svjetskog rata i to pisana od strane arhitekata, planera i sociologa (Bičanić 1957; Timet 1963; Kolacio 1963; Dakić 1984).

Kako se proces razvoja gradova od konca 1960-ih godina drastično ubrzavao, u fizičkom ali i sadržajnom smislu, mogle su se prepoznati brojne, nadasve, negativne posljedice te ubrzane urbanizacije, koje su svoj odraz pronašle i u perima naučnika. Dobar primjer za to je svakako bespravna izgradnja, koja je bila jedna od najvidljivijih posljedica hiperurbanizacije. Odmah

nakon što je prepoznata i priznata u javnom diskursu sredinom 1960-ih počele su se organizirati naučne rasprave i nastali su i prvi naučni radovi na ovu temu od strane sociologa i urbanista. Pošto je na *Stalnoj konferenciji jugoslavenskih gradova*, koja je održana 1967. godine u Splitu otvorena rasprava o problematici bespravne izgradnje prvi radovi nastali su u godinama koje su nastupile (Đurović 1970; Lončar-Butić 1975). Bespravna gradnja tokom 1960-ih godina uzela je značajan udio i u Bosni i Hercegovini, a posebno Sarajevu, njezinom centru, koji je upisan na crnu listu jugoslavenskih gradova po tom pitanju, stoga je ovu temu, nedugo poslije, pokrenula i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine te je godine 1969. odlučeno da se pripremi simpozij o bespravnoj izgradnji koji je i održan u decembru 1971. godine. Na ovom simpoziju se kroz četrnaest referata raspravljalo o stanju u ovoj oblasti u BiH, ali je kroz nekoliko referata skrenuta pažnja na slične pojave u Beogradu, Novom Sadu i Mostaru. Značajan referat ponudio je sociolog Milorad Živković pod naslovom „Uzroci i nosioci bespravne izgradnje“ kojim je problematici bespravne izgradnje u Sarajevu pristupio kao sociološkom fenomenu i pokušao proniknuti u glavne uzroke ove pojave. Ostali referati uglavnom arhitekata, ali dijelom i ekonomista, pravnika pa i političkih djelatnika ponudili su niz rasprava o bespravnoj izgradnji u odnosu na pojedine faktore kao što su migracije stanovništva, ekonomski i urbanistički elementi i slično (Finci ur. 1972). Kako problem bespravne izgradnje nije riješen i u kasnijem periodu, te je uzimao sve značajnijeg maha u pojedinim gradovima gdje su na periferijama preko noći nicala nova „divlja“ naselja, ne čudi da je ta tema nastavila da intrigira naučnu javnost do danas, u sklopu studija i istraživanja o gradovima (Saveljić 1988; Tanić 1989; Stojanović 1990; Petrovar 1992; Rustempašić 2015).

Od konca 1960-ih i naredne dvije decenije pokrenuto je skoro na desetine istraživanja, socioloških, urbanističkih, antropoloških i sličnih, o različitim temama iz života grada. To su uglavnom bile teme o problemima i izazovima života u novim kompleksima kolektivnog stanovanja, položaju stanovnika individualne stambene izgradnje s posebnim akcentom na bespravnu izgradnju, odnos centra i periferije, razvoj saobraćaja i slično. Glavni nositelji tih istraživanja bili su *Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje* i *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu*. *Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje* u Beogradu osnovan je 1957. godine, a do 1970. godine nosio je naziv Savezni zavod za urbanizam i komunalna pitanja. Obavljao je, osim planerskih i urbanističkih poslova, i poslove izrade naučno-istraživačkih studija koje su pratile promjene načina života i funkcionisanja gradova u

Jugoslaviji uslijed ubrzanih modernizacijskih procesa. Neke od njih koje se odnose na pitanja vezana uz gradske zajednice pobrojala sam u priloženoj bibliografiji. *Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu* osnovan je 1964. godine što je predstavljalo prekretnicu u smislu odnosa prema sociologiji kao društveno-istraživačkoj disciplini. U sklopu *Odjela za proučavanje naselja i urbanizma*, a kasnije *Odjela za urbanizam i sociologiju naselja* Institut je ponudio mnoštvo naučno-istraživačkih projekata koji su tokom dužeg razdoblja od 1972. do 1987. godine okupljali saradnike različitih naučnih disciplina zajedno sa predstavnicima grada Zagreba. Na čelu ovog odjela bili su Milan Prelog i Stipe Šuvar, a uz njih tu su djelovali još i Ognjen Čaldarović, Dušica Seferagić, Vladimir Lay i drugi, neki od najistaknutijih urbanih sociologa. Spisak važnijih istraživanja priložen je u sklopu bibliografije na kraju rada. Prvi ozbiljniji historiografski podhvati o gradovima u Jugoslaviji nastali su tokom 1970-ih i u 1980-im godinama. U okviru takvih djela većinom je obrađivano razdoblje neposredno poslije Drugog svjetskog rata odnosno najdalje do konca 1960-ih godina. Kao primjer može se uzeti monografska studija iz 1974. godine *Istorija grada Beograda* koja je zapravo edicija u tri toma u okviru koje je treća knjiga posvećena razdoblju XX vijeka do konca 1960-ih godina. U okviru treće knjige autori Branko Petranović i Tomislav Bogovac pisali su u tri poglavlja, na više od stotinu stranica, o Beogradu u socijalističkom razdoblju. Predstavili su u osnovnim crtama razvoj grada i ukazali na njegova, za to vrijeme, savremena dostignuća (Čubrilović 1974: 559-684). Ono što je bila karakteristika ovih projekata, posvećenih pojedinim gradovima, je to da su takvi i slični projekti najčešće osmišljavani i podsticani od strane društveno-političkih organa. Ti projekti imali su naučno-publicističku svrhu. Na primjer, knjige *Općina Novi Zagreb u NOB i socijalističkoj izgradnji* (Vuk ur. 1985) ili nešto konkretniji primjer *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji* (Čanković ur. 1988, 1990).

Ako promatramo, na primjer, ediciju *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji* treba napomenuti da je ideja o ovom djelu prvobitno pokrenuta s ciljem da se napravi pregled istorije grada od završetka Drugog svjetskog rata do 1984. godine, odnosno održavanja Zimskih olimpijskih igara. Prijedlog je usvojen na sjednici Skupštine grada 1983. godine, a kasnije i kod drugih organa. Organizacione poslove preuzeo je i Istorijski arhiv Sarajeva koji je na koncu bio i izdavač. Planirano je štampanje četiri toma i to I tom – od oslobođenja do samoupravljanja 1945-1950, II tom – uvođenje samoupravljanja 1950-1963, III tom – do donošenja Ustava 1963-1974 i IV tom – od Ustava do Olimpijade 1974-1984. Objavljena su samo prva dva toma s preko 1.400 stranica i 112 priloga tokom 1988. i 1990. godine. Dešavanja 1990-ih

omela su izdavanje publikacije kako je zamišljeno i projekat nikad nije završen. Veliki broj priloga nije čak naučno-stručnog karaktera već memoarskog pa smatramo da bi se mnogi od njih mogli slobodno koristiti kao objavljeni izvori i sjećanja. Pored toga, ima dobrih, naučno utemeljenih radova iz raznih oblasti. Ovaj zbornik možemo smatrati jednim sveobuhvatnim pristupom historiji socijalističkog Sarajeva do 1963. godine, koji sumira brojne činjenice i informacije na jednom mjestu, ali istovremeno podliježe kritici. Prvobitan planiran naziv publikacije 1982. godine bio je *Sarajevo u samoupravnoj i socijalističkoj izgradnji*, a odluka je u nastavku modificirana pa je naziv promijenjen u *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*. [HAS, Skupština grada Sarajeva (SGA), *Sjednice Skupštine (XXXVII, 2. 4. 1982). Stenografske zabilješke*. Nesređena građa]. Na žalost, u zapisnicima sa sjednica Skupštine grada nisam mogla pronaći rasprave o promjeni naziva, ali bez sumnje, obzirom da je to napravljeno u vrijeme pred organizaciju Olimpijskih igara ova priča je išla u smjeru jačanja jugoslavenskog identiteta u Sarajevu. Izgled knjige također je vrlo simboličan, tvrdih korica crvene boje, jednako kao i publikacija objavljena prije toga pod naslovom *Sarajevo u revoluciji*.

Postsocijalističko razdoblje otvorilo je jednu drugu etapu kada je u pitanju historiografska publikacija o gradovima. U Sarajevu su još u ratnim okolnostima organizirana dva skupa koja su se direktno ticala teme gradova, odnosno urbanizacije u Bosni i Hercegovini, a nosila su simboličku poruku iz vremena stradanja i strašnog urbicida koji je pogodio taj prostor. *Pola milenijuma Sarajeva. 530 godina od donošenja vakufname Isa-bega Ishakovića* održanom u Sarajevu 1993. godine s kojega su referati sumirani u zborniku radova pod nazivom *Prilozi historiji Sarajeva* (Juzbašić ur. 1997) i skup *Tragom bosanskohercegovačke prošlosti – o urbanom biću Bosne i Hercegovine* koji je održan u Sarajevu marta 1995. godine a referati su objavljeni u zborniku *Urbano biće Bosne i Hercegovine* (Kurto; Imamović ur. 1996). Premda oba zbornika donose teme iz različitih perioda prošlosti grada jedan dio radova posvećen je i pitanjima iz prošlosti Sarajeva u socijalističkom razdoblju.

Veliki pomak napravljen je izdavanjem knjige autora Predraga J. Markovića, *Beograd između istoka i zapada. 1948-1965* u kojoj autor nastoji da prikaže život Beograda kroz diskurs dva suprotstavljena svijeta istoka i zapada. Autor ujedno i ističe kako ovo nije lokalna tema jer je u pitanju centar države: „Ne samo da prestonica presudno utiče na život zemlje, nego se u njoj

odvija dobar deo života jedne države, pogotovo takve države sa predimenzioniranim glavnim gradom, kao što su mahom balkanske zemlje“. (Marković 1995: 17).

Godine 1995. u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti, Balkanološkog instituta u Beogradu objavljena je nova knjiga pod naslovom *Istorija Beograda*. Na nešto manje od stotinjak stranica autori Branko Petranović, Aleksandar Đorđević i Milorad Macura predstavili su historiju Beograda u socijalističkom razdoblju obuhvatajući period do konca 1980-ih, što je u odnosu na ranije spomenu publikaciju o gradu Beogradu izvjestan pomak, ali je i dalje ostalo otvoreno pitanje pisanja sveobuhvatne sinteze historije grada socijalističkog perioda (Antonić ur. 1995: 461-580).

U narednom razdoblju spektar tema i istraživački pristupi unutar urbane historije postepeno su se širili. Istraživači su se počeli okretati temama iz svakodnevnog života stanovništva, prateći ishranu, snabdjevanje, gradski saobraćaj i slično. Tu se mogu izdvojiti radovi historičara Slobodana Selinića (Selinić 2002/2003; 2003; 2004; 2005a; 2005b; 2007) i Dragomira Bondžića (Bondžić 2003; 2004; 2005a; 2005b; 2007a; 2007b; 2007c; 2007d; 2007 e; 2007f; 2011) koji su u više radova otvorili spomenute teme pa ponekad i šire od toga. Oba historičara u svojim tekstovima fokusirani su na Beograd ranog socijalizma, a neki radovi sežu do 1970. godine. Obzirom da otvaraju nešto drugačije teme koje se više tiču svakodnevnog života Beograda kroz urbanizacijske i modernizacijske procese ili Beograda kao univerzitetskog centra, i time praktično po prvi put pišu o nekim temama, njihovi radovi su najvećim dijelom oslonjeni na arhivske izvore, ali se koriste i rezultatima naučnih studija sociologa, urbanista, arhitekata i slično.

O nekim aspektima života u Sarajevu poslije 1945. godine u svojim radovima pisali su historičari iz Sarajeva poput Fedžada Forte i Amre Čusto. Dok se Forte fokusirao na razdoblje neposredno poslije završetka rata i pisao o stambenim prilikama, uspostavi rada nove vlasti u gradu i rada milicije u tom periodu, dotle je Čusto pisala o problematici urbanog razvoja grada i formiranja novog načina života te je spajanjem urbanističkih i historijskih istraživanja ponudila jednu zanimljivu i drugačiju sliku prošlosti grada (Forte 2007; 2011; 2017; Čusto 2013; 2016; 2017).

Kada su u pitanju monografske publikacije u obliku sinteze posvećene gradu a nastale u novijem razdoblju svakako treba izdvojiti knjige Roberta J. Donie *Sarajevo. Biografija grada*

i *Povijesta grada Zagreba*, knjiga 2 urednika Slavka Goldsteina koja obuhvata razdoblje 20. i 21. stoljeća. Obje monografije predstavljaju sintezu historijskog razvoja grada, i tek jednim dijelom se osvrću i na socijalističko razdoblje, stoga kao i sve druge sinteze ne mogu ponuditi neki dublji uvid u ovu problematiku već zahvaljujući njima možemo da pratimo opšti tok razvoja grada u tom razdoblju. Robert J. Donia u svojoj se knjizi na četrdesetak stranica osvrnuo na socijalističko razdoblje. Iz ugla iskusnog historičara u okviru tog poglavlja ponudio je kompletan uvid u historiju grada koji prati glavne društveno-političke tokove u zemlji i njihov odraz na život u gradu (Donia 2006: 230-273). Značajan dio drugog toma *Povijest grada Zagreba* posvećen je upravo razdoblju socijalističkog vremena od autora Slavka i Ive Goldsteina. Na preko 150 stranica A4 formata, bogato ilustrovanog teksta autori opisuju razvoj grada i život stanovnika u periodu socijalizma. Doprinos knjige je tim veći jer su historijska istraživanja prošlosti Zagreba u socijalističkom periodu skoro pa izostala. Autori s historijskog stanovišta kompiliraju i prezentiraju dostignuća drugih naučnih disciplina o Zagrebu te ih vješto kombinuju s arhivskim izvorima i drugim dokumentima (Goldstein ur. 2013: 121-283).

Pored historičara značajan doprinos o razumijevanju gradova, njihovog razvoja i rasta i dalje nastavljaju davati svojim radovima arhitekta, sociolozi, antropolozi i slično. Ovom prilikom svakako bih izdvojila knjigu arhitektice Ljiljane Blagojević o Novom Beogradu u kojoj autorica detaljno opisuje projektovanje i planiranje Novog Beograda a obuhvata razdoblje od 1922. godine i prvih planova za izgradnju naselja na lijevoj obali Save do 1965. godine (Blagojević 2007). Treba ukazati i na rad sociologinje Jelene Zlatar *Urbane transformacije suvremenog Zagreba – sociološka analiza* u kojem se autorica više bavi savremenim promjenama u gradu Zagrebu, ali dijelom se osvrće, u okviru jednog poglavlja, i na socijalističko razdoblje Zagreba u kontekstu upoznavanja prošlosti s ciljem boljeg razumijevanja promjena koje su nastupile (Zlatar 2013).

Kratkim osvrtom na stranu naučnu produkciju koja se bavi pitanjem gradova u socijalističkoj Jugoslaviji možemo uvidjeti da su stranoj naučnoj javnosti ponuđene monografije i članci sa različitim temama. Tu je svakako knjiga na koju smo se već osvrnuli a koja ima i englesko izdanje istaknutog historičara Roberta J. Donie o Sarajevu. Rad autorica Dijane Alić i Maryam Gusheh, koje se bave historijom arhitekture, konkretno socijalističkog razdoblja o Bašaršijskom projektu 1948-1953. godine je interesantan i važan jer ovoj problematici

pristupa u kontekstu društveno-političkih prilika u kojima se odvijao (Alic; Gusheh 1999). Tu je i nešto noviji rad Zlatka Jovanovića koji propituje odnos projugoslavenske proklamirane orijentacije grada Sarajeva i održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine (Jovanović 2017).

Njemačka naučna javnost 2013. godine dobila je knjigu historičarke Nicole Munnich o historiji grada Beograda. Bazirajući rad na arhivskim izvorima, bogatoj literaturi i multidisciplinarnom pristupu autorica je ponudila djelo koje ne samo da oslikava prošlost grada Beograda već nudi sveobuhvatnu analizu i pomaže u boljem razumijevanju jugoslavenskog društva uopće (prikaz Ristović 2015. o Munnich 2013). Knjiga Brigitte le Normand *Designing Tito's Capital. Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade* objavljena na engleskom jeziku predstavlja monografiju o gradu Beogradu nastalu kombinacijom različitih metodoloških pristupa pa i tema koje obrađuje. Autorica je predstavila razvoj Beograda u decenijama nakon Drugog svjetskog rata, njegov urbani i arhitektonski razvoj, modernizaciju grada, te pitanja iz socijalne historije, sve vješto stavljajući u društveno-politički kontekst tog vremena (Le Normand 2014). S nešto drugačijeg stanovništva o historiji Beograda istražuje i piše arhitekta Vladimir Kulić kroz prizmu historije arhitekture Jugoslavije, odnosno proučavanje razvoja modernizma u Jugoslaviji i to je predstavio kroz nekoliko svojih radova s fokusom na Beograd (Kulić 2013; Kulić 2014).

Na koncu, iz svega rečenog teško je izvući samo jedan zaključak. Literatura o gradovima ima više obilježja posmatrano kroz cijelo razdoblje. Predmet interesovanja istraživača uglavnom je bio period ranog socijalizma do konca 1960-ih godina. Prvi radovi o temama vezanim za urbanizacijske i modernizacijske procese gradova uglavnom su ponudili arhitekti, urbanisti i ekonomisti. Tek početkom 1960-ih godina zaživjela je djelatnost urbane sociologije kroz planske i kolektivne istraživačke projekte. Pisanje o gradovima preuzimaju najčešće publicisti, književnici, zaljubljenici u historiju i slično, dok rad ozbiljne historiografije uveliko zaostaje za njima, barem kada je upitanju socijalističko razdoblje. Mogući razlozi za to mogu biti različiti, od nesređenosti arhivske građe, kratke historijske distance (relativno), te odnosa prema socijalnoj odnosno urbanoj historiji na ovim prostorima koja nije još uvijek zaživjela u punom potencijalu u skladu sa nekim općim trendovima. Historiografija je svoje prve radove ponudila tek tijekom 1970-ih. Mnogo je tema koje se trebaju otvoriti i istražiti posebno kada

je u pitanju period kasnog socijalizma. I unutar Jugoslavije, među gradovima postoje izvjesne razlike i u „interesu“ naučne javnosti za pisanjem i istraživanjem socijalističkog razdoblja. To najbolje pokazuje siromašna historiografska produkcija kada je u pitanju Zagreb u odnosu na Beograd i Sarajevo. Razlozi za to ne moraju biti direktno vezani uz domaću historiografiju i njene glavne tendencije, koliko na primjer uz činjenice da Sarajevo zahvaljujući Olimpijadi, a Beograd kao savezni centar mogu činiti atraktivnije teme za istraživače u tom smislu. Ono što nedostaje su, nadasve, historiografske sinteze posvećene samo razdoblju socijalizma, ali i komparativne studije i istraživanja, i to ne samo gradova unutar Jugoslavije, već i drugih socijalističkih zemalja koje bi ponudile bolje razumijevanje i socijalističkog grada uopšte.

Bibliografija (selektivna)

Knjige

Bondžić, Dragomir (2004). *Beogradski univerzitet: 1944-1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Bondžić, Dragomir (2011). *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945-1960*. Beograd. Institut za savremenu istoriju.

Blagojević, Ljiljana (2007). *Novi Beograd: osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Čusto, Amra (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. Komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Donia, Robert J. (2006). *Sarajevo. A Biography*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Donia, Robert J. (2006). *Sarajevo. Biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Dušica, Seferagić (1988). *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

Goldstein, Slavko (ur.) (2013). knjiga 2. *Povijest grada Zagreba, 20. i 21. stoljeće*. Zagreb: Novi Liber.

Kulić, Vladimir et al. (2013). *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*. Zagreb & Vienna: Jovis.

Le Normand, Brigitte (2014). *Designing Tito's Capital. Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. Pittsburgh: University of Pittsburgh.

Marković, Predrag J. (1996). *Beograd između istoka i zapada. 1948-1965*. Beograd: Službeni list SRJ.

Munnich, Nicole (2013). *Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn. Die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

Saveljić, Branislava (1988). *Beogradska favela: nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Selinić, Slobodan (2005a). *Beograd: 1960-1970. Sanbdjevanje i ishrana*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Šušar, Stipe et al. (1970). *Sociološki aspekti urbanizacije Zagreba i zagrebačkog područja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Tomislav, Timet (1961). *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine: ekonomsko-historijska analiza*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Zlutar, Jelena (2013). *Urbane transformacije suvremenog Zagreba – sociološka analiza*. Zagreb: Plejada, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Doktorske disertacije

Rustempašić, Mirza. (2015). *Graditeljsko naslijeđe i bespravna izgradnja u procesu revitalizacije gradskog prostora Sarajeva*. Sarajevo: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu (doktorska disertacija).

Stojanović, Dragana Ž. (1990). *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*. Beograd: Filozofski fakultet, odeljenje za filozofiju i sociologiju (doktorska disertacija).

Zbornici

Antonić, Zdravko (ur.) (1995). *Istorija Beograda*. Beograd: SANU, Balkanološki institut.

Čanković, Miodrag (ur.) (1988) tom I; (1990) tom II. *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo.

Čubrilović, Vasa (ur.) (1974). knj. 3. *Istorija grada Beograda* (1974). Beograd: Prosveta, SANU.

Finci, Jahiel (ur.) (1972). *Simpozijum Bespravna stambena izgradnja i njen odraz na funkcionalni i prostorni razvoj gradova u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: ANUBiH, posebna izdanja knjg. XX.

Juzbašić, Dževad (ur.) (1997). *Prilozi historiji Sarajeva*. Sarajevo: Institut za istoriju i Orijentalni institut.

Kurto, Nedžad, Imamović Enever (ur.) (1996). *Urbano biće Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istoriju, Međunarodni centar za mir.

Vuk, Josip (ur.) (1985). *Općina Novi Zagreb u NOB i socijalističkoj izgradnji*. Zagreb: Skupština općine Novi Zagreb.

Članci u časopisima

Alić, Dijana; Gusheh, Maryam (1999). „Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: the Bascarsija Project 1948-1953“. *Journal of the Society of Architectural Historians* 58, 1: 6-25.

Bondžić, Dragomir (2003). „Izvještaj UDB-e o stanju na fakultetima Beogradskog univerziteta i velikih škola 1951. godine“. *Arhiv*. god. 2, br. 1/2, 172-188.

Bondžić, Dragomir (2005a). „Materijalna pomoć beogradskim studentima 1945-1947.“ *Godišnjak za društvenu istoriju*. Vol 12, br. 1/3, 129-146.

Bondžić, Dragomir (2005b). „Nastanak historiografije o Beogradskom univerzitetu (1945-1980)“. *Istorija 20. veka*. god 23, br. 1, 153-168.

Bondžić, Dragomir (2007a). „Studenti s Kosova i Metohije u Beogradu 1962.“. *Istorija 20. veka*. Vol. 25, br. 1, 79-90.

Bondžić, Dragomir (2007b). „Planovi za izgradnju Univerzitetskog grada u Beogradu 1947-1951“. *Arhiv: časopis arhiva Jugoslavije*. god 8, br. 1/2, 108-118.

Bondžić, Dragomir (2007c). „Studenti beogradskog Univerziteta iz Južne Srbije tokom 50-ih godina“. *Leskovački zbornik*. knj. 47, 249-259.

Bondžić, Dragomir (2007d). „Politički progon studenata Beogradskog univerziteta 1945-1948“. *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*. Vol. 5, br. 1. 119-136.

- Bondžić, Dragomir (2007e). „Studenti iz Kruševačkog okruga na Beogradskom univerzitetu 1945/46. godine“. *Župski zbornik: časopis za istorijska, kulturološka i prirodnjačka istraživanja Župe*. god, 2, br. 2, 179-202.
- Bondžić, Dragomir (2008). „Izgradnja 'studentskog grada' na Novom Beogradu (1949-1956)“. *Tokovi istorije*, 3/4, 160-175.
- Đurović, Đuro (1970). „Bespravna stambena izgradnja – jedna od karakteristika urbanog razvoja Beograda“. *Sociologija*. br. 3-4, 99-507.
- Jovanović, Zlatko (2017). „The 1984 Sarajevo Winter Olympics and Identity-Formation in Late Socialist Sarajevo“. *The International Journal of the History of Sport*. preuzet sa: <https://doi.org/10.1080/09523367.2017.1391224>
- Kulić, Vladimir (2014). „New Belgrade and Socialist Yugoslavia's Three Globalisations“. *International Journal for History, Culture and Modernity*. 2(2): 125–153.
- Lončar-Butić, Nataša (1975). „Neki aspekti bespravne izgradnje“. *Revija za sociologiju*, vol. 5, br. 4: 106-109.
- Petrovar, Ksenija (1992). „Bespravna izgradnja i siva ekonomija – jedna paralela“. *Sociologija*, god. XXXIV, br. 4: 526-538.
- Radojković, Ljubica (1958). „Omladinske radne brigade na izgradnji Beograda 1941-1950“. *Godišnjak grada Beograda*, br. 5: 363-420.
- Selinić, Slobodan (2002/2003). „Društvena ishrana u Beogradu 1945-1970“. *Godišnjak grada Beograda*, knj. XLIX-L. 245-269.
- Selinić, Slobodan (2003). „Vreme 'tačkica' u ishrani Beograđana (1945-1950)“. *Godišnjak za društenu istoriju*. god. 10, sv. 1/3: 171-191.
- Selinić, Slobodan (2004). „Beogradske pijace šezdesetih godina 20. veka“. *Istorija 20. veka*, vol 22, br. 1, 81-96.
- Selinić, Slobodan (2005b). „Urbanizacija socijalističkog Beograda. Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945-1970.“ *Tokovi istorije*, 3-4, 182-204.
- Selinić, Slobodan (2007). „Počeci socijalističkog Novog Beograda. Prva faza izgradnje Novog Beograda 1947-1950“. *Tokovi istorije*, 4, 75-96.
- Stojanović, Bratislav (1954). „Arhitektura Beograda 1954-1955“. *Godišnjak grada Beograda*, br. 1: 189-201.
- Stojanović, Bratislav (1955). „O arhitektonsko-urbanističkim projektnim organizacijama Beograda“. *Godišnjak grada Beograda*, br. 2: 476-480.

Tanić, Živan (1989). „Beogradska predgrađa i prigradska naselja“. *Luča, časopis za filozofiju, sociologiju i društveni život*. br. 1: 123-124.

Članci u zbornicima

Bičanić, Rudolf (1957). „Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva“. *Iz starog i novog Zagreba*, tom I: 313-335.

Bondžić, Dragomir (2007f). „Religioznost školske i studentske omladine u Beogradu i antireligijska propaganda Komunističke partije 1945-1955“. *Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati*. Šljaković, Bogoljub (prir). Beograd: Pravoslavni bogoslovni fakultet, knjiga 2, 296-307.

Čusto, Amra (2016). „Perspektive socijalizma – obnova i izgradnja naselja i novi stil života“. *Prilozi historiji urbanog razvoja Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*. Kamberović, Husnija (ur). Sarajevo: UMHS, 155-172.

Čusto, Amra (2017). „Urbane transformacije Sarajeva u socijalizmu“. *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji*. Kamberović, Husnija (ur.). Sarajevo: UMHS, 211-230.

Dakić, Slavko (1984). „Urbanistički modeli izgradnje grada i budući generalni urbanistički plan Zagreba“. *Iz starog i novog Zagreba*, tom VI: 275-286.

Forto, Fedžad (2007). „Stambena politika u Sarajevu 1945. godine“. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Kamberović, Husnija (ur.). Sarajevo: Institut za istoriju. 285-297.

Forto, Fedžad (2011). „Sarajevo 1945. Uspostava nove vlasti i stvaranje novog identiteta“. *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, knjiga 2. Kamberović, Husnija (ur.) Sarajevo: Institut za istoriju, 105-127.

Forto, Fedžad (2017). „Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945. godine“. *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji*. Kamberović, Husnija (ur.). Sarajevo: UMHS, 83-90.

Kolacio, Zdenko (1963). „Problemi urbanističkog razvoja Zagreba“. *Iz starog i novog Zagreba*, tom III: 281- 301.

Timet, Tomislav (1963). „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba“. *Iz starog i novog Zagreba*, tom III: 271- 280.

Prikazi

Ristović, Milan (2015). „Munnich, Nicole (2013). *Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn. Die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag“. *Tokovi istorije*, 1/2015, 207-210.

Arhivski izvori

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Skupština grada Sarajeva (SGA), *Sjednice Skupštine XXXVII, 2. 4. 1982. Stenografske bilješke* (nesređena građa).

Savezni zavod za urbanizam i komunalna pitanja:

1. *Susedski odnosi u naseljima Novog Beograda* (1967)
2. *Stanovanje u zgradama visoke spratnosti; "Građanin – subjekt ili objekt u procesu izgradnje svoga grada"* (1967)
3. *Prizemna stambena izgradnja u gradovima* (1976)
4. Jankes, Iva Maja; Bojović, Branko; Veljković, Aleksandar (1967) *Bespravna stambena izgradnja*
5. *Sociološke vrijednosti urbanističkih, arhitektonskih i građevinskih rješenja novih stambenih naselja u Sarajevu* (1967)
6. *Bespravna stambena izgradnja u Jugoslaviji* (1967)
7. *Uticaj opštih i posebnih determinanti na nastanak bespravne stambene izgradnje u Sarajevu*. (1985) Beograd/Sarajevo: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, Zavod za planiranje razvoja grada Sarajeva

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu:

1. *Sociološki aspekti urbanizacije Zagreba i zagrebačkog područja* (1970) (istraživanje na čelu sa Stipom Šuvarem)
2. Lay, Vladimir; Seferagić, Dušica (1974) *Savski Gaj, Remetinec, Laništa: sociološko istraživanje*
3. *Društveni aspekti individualne stambene izgradnje u Zagrebu: sociološka studija* (1975)
4. *Društveni aspekti odnosa prema prometnom kompleksu: sociološka studija o prometu u Zagrebu* (1976)

5. *Funkcije gradskog centra i podcentara u zagrebačkom gradskom prostoru (1978)*
6. *Društveni aspekti povezanosti Zagreba i okolnih područja (1980)*
7. Seferagić, Dušica (1980) *Sociološka studija sjevernog područja grada Zagreba*